

Tijd voor de toekomst

Mark Elchardus*¹

Samenvatting

Het in de sociologie dominante tijdsbegrip staat een creatieve sociologie van de tijd in de weg en leidt ertoe dat er te weinig aandacht is voor de nauwe samenhang tussen temporaliteit en macht.

De heersende tijdsopvatting is extrinsiek aan sociale systemen, beschouwt tijd als een stroom en een sequentie van toestanden en het heden als vluchtig. In die conceptie is de tijd duidelijk gericht: causaliteit gaat van verleden naar heden en van heden naar toekomst, niet omgekeerd. Tegen een dergelijke conceptualisering van de tijd stelt dit artikel er een die intrinsiek is aan sociale systemen, waarvan het heden breed en gewichtig is en waarin de pijl van de tijd in twee richtingen loopt, waarin druk gereisd wordt in de tijd.

Op basis van die conceptualisering worden verschillende niveaus van temporele structurering onderscheiden, wordt ingegaan op de instellingen die daarbij betrokken zijn en worden verschillende paradigma's voor de omgang met de onzekerheid van de toekomst onderscheiden.

Wat de niveaus van temporele structurering betreft, wordt vastgesteld dat de instellingen die aan vele mensen greep geven op de toekomst onder druk staan en in verschillende landen, in meerdere of mindere mate worden afgebouwd. Het paradigma om met toekomstige onzekerheid om te gaan is, onder invloed van de financialisering van de economie en de groeiende vermogensongelijkheid verschoven van de 'verzekering' naar de 'weddenschap'. Beide ontwikkelingen dragen bij tot groeiende ongelijkheid en tot instellingen die ongelijkheid bevorderen en reproduceren.

Kernwoorden

Tijd, toekomst, temporele structuur, identiteit, macht

* mark.elchardus@vub.ac.be

¹ Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR

Deze bijdrage vormde de basis voor het plenaire referaat gehouden op de Dag van de Sociologie te Antwerpen op 24 mei 2014.

Het in de sociologie dominante tijdsbegrip staat een creatieve sociologie van de tijd in de weg. Daarenboven zijn belangrijke delen van het onderzoek over tijd verschoven naar de psychologie en de sociale psychologie, met het gevolg dat er nog weinig aandacht is voor de rol van instellingen en vooral voor de nauwe samenhang tussen temporaliteit en macht. In dit essay stel ik een andere benadering van de tijd voor, waarin de samenhang met macht en instellingen centraal staat.

Stromende tijd en uitgerekte sociale systemen

“De toekomst heeft een korte geschiedenis”. Met die zin opende Niklas Luhmann zijn essay over de tijd, dat oorspronkelijk in 1976 verscheen (1982, p. 271). Hij bedoelde daarmee dat de toekomst zoals we die vandaag kennen niet veel ouder is dan de Franse Revolutie; product van modernisering en Verlichting. Zij ontstaat pas als men het heden beschouwt als een beslissend moment en potentieel keerpunt. Men deinst er dan trouwens niet langer voor terug de politieke ontwikkelingen van het eigen tijdsbestek te omschrijven als een omwenteling, niet meer in de zin van een terugkeer in de tijd, maar in de betekenis van een radicaal breekpunt. De meer enthousiaste aanhangers van de Franse Revolutie begonnen overigens meteen met een nieuwe tijdrekening, een nieuwe kalender en een nieuw tiendelig uur. Daar waar de continuïteit van het verleden voorheen onproblematisch was, zo stelt Luhmann, wordt het verderzetten van wat bestaat nu iets dat moet worden verklaard en bewerkstelligd. Het engagement met de tijd verschuift van gelaten en fatalistisch naar activistisch en voluntaristisch; zo zou men die wissel ook kunnen omschrijven.¹

In de jaren tachtig van de vorige eeuw besteedde de sociologie veel aandacht aan de tijd. In *Soziale Systeme, Grundriss einer allgemeinen Theorie* (1984) van Luhmann en in *The Constitution of Society* (1984) van Giddens, krijgt de tijd veel meer aandacht dan voorheen het geval was. Wat Luhmann omschrijft als het probleem van de continuering van de sociale werkelijkheid over de tijd, wordt door Giddens op haast fysiotherapeutische wijze geformuleerd als het “rekken van sociale systemen”; “stretching social systems across time and space” (1984, p. 35). De tijdsopvatting die door Luhmann en Giddens in de jaren tachtig in de sociologische theorievorming werd binnengeloodst, en die vrij invloedrijk werd, is naturalistisch of extrinsiek. De tijd wordt beschouwd als een extern gegeven, bestaat buiten de sociale systemen en deze laatste moeten zich daaraan aanpassen door zich te continueren of te rekken. Luhmann formuleert die opvatting expliciet, in termen van een fenomenologische benadering. “If you do not see or hear any change, you will feel it streaming through yourself” schrijft Luhmann en hij omschrijft die ervaring, overigens heel poëtisch, als “(...) the dowry that organic life brings for its marriage with culture” (1982, pp. 275-6).

Een dergelijke tijdsopvatting heeft drie kenmerken. (1) Zij is extrinsiek aan sociale systemen.² (2) Het heden is vluchtig, heeft geen substantie, is een dunne scheidingslijn tussen verleden en toekomst. (3) Zij beschouwt tijd als een stroom, als een voortdurende passage van verleden over heden naar toekomst. De tijd is dus duidelijk gericht: causaliteit gaat van verleden naar heden en van heden naar toekomst, niet omgekeerd.

Tegen een dergelijke conceptualisering van de tijd wil ik er een stellen die:

- (1) intrinsiek is aan sociale systemen,
- (2) waarvan het heden breed en gewichtig is
- (3) en waarin de pijl van de tijd in twee richtingen loopt.

Van extrinsieke naar intrinsieke tijd

Voor sociologische theorievorming rond tijd, volstaat het niet vast te stellen dat de natuur, met inbegrip van onze lichamen, temporeel gestructureerd is. We dienen, willen we dat temporele karakter begrijpen en ook in sociale systemen onderkennen, specificeren hoe sociale systemen zelf temporeel structurerend zijn.

Men kan verschillende niveaus of manieren onderkennen waarop sociale systemen hun temporeel karakter verwezenlijken. Temporaliteit veronderstelt twee dimensies: relatieve invariantie en sequentie. Relatieve invariantie wordt verwezenlijkt van zodra iets minder snel verandert dan iets anders, waardoor verandering en stabiliteit waarneembaar worden. Die veranderingen moeten sequentieel te ordenen zijn. Temporele structurering betekent dat relatieve variantie en sequentiële ordening worden verwezenlijkt.³

Een eerste reeks middelen zijn de coördinatiemechanismen zoals kalenders, de chronologische tijd, de standaardtijd... Deze laten mensen toe hun handelen in de tijd te situeren. Zij vormen als het ware het invariante kader waarin de veranderlijkheid van het leven wordt gesitueerd en georganiseerd. De ontwikkeling van die middelen, die parallel loopt met de wetenschappelijke ontwikkeling en de globalisering, is er een van groeiende regelmaat, precisie en wereldwijde standaardisering (Elchardus, 1994). Het gaat om coördinatiemechanismen, maar deze dringen natuurlijk de ziel binnen. Het tijdsbesef van iemand die opgroeit in een cultuur met precieze en gestandaardiseerde tijdmeting is helemaal anders dan dat van iemand die opgroeit in een cultuur waarin zon, sterren en seizoenen de referentiepunten zijn. In dat verband is er een uitgebreide en boeiende literatuur over de problemen die verbonden waren aan het socialiseren van de vroegindustriële arbeiders voor de nieuwe mechanische en klokgedreven ritmen van de fabrieksarbeid (zie bijvoorbeeld het inmiddels klassieke essay van Thompson, 1967).

Een tweede reeks middelen zijn de institutionele, die binnen een handelingsverband kunnen worden opgelegd en waarvoor het respect kan worden gesanctioneerd. Reglementen en wetten kunnen sequenties opleggen. Zij scheppen ook altijd de verwachting van relatieve invariantie omdat ze bepaalde gedragingen schaars proberen te maken, bepaalde veranderingen bevorderen en andere afremmen. Het verschil tussen

de wet en de grondwet is precies een verschil in variabiliteit. Op die manier ontstaat temporele structurering. Tot deze institutionele middelen kan men onder meer ook plannen, jaren- en vijfjarenplannen rekenen, anciënniteitsregels, verjaringsregels, definities van volwassenheid, aan de chronologische leeftijd gekoppelde bekwaamheden (zoals de mogelijkheid een rijbewijs te behalen of te stemmen), alsook bijvoorbeeld de opdeling van de schoolloopbaan in jaren. Het arrangement van onderwijs in jaren en vormen is een soort temporele spiegelstructuur: het situeert jonge mensen nu in een gehiërarchiseerd schema van sequenties dat hen toelaat te voorspellen wat later waarschijnlijk hun positie in de samenleving zal zijn, hun kansen op werk en het goede leven (zie bv. Andres *et al.*, 1999).

Een derde reeks middelen zijn de maatschappelijke projecten en verhalen. Visies op bijvoorbeeld de identiteit en de ontwikkeling van de gemeenschap waartoe men behoort. De “imagined communities” die proberen bepaalde trekken invariant te houden als zijnde westers, of oosters, of Vlaams of Hollands. Sani en collega’s (2007) spreken van een behoefte die mensen hebben om hun groep een continuïteit te geven en deze voorstelbaar te maken. Dat laatste impliceert een narratieve vorm en een antwoord op de vragen van waar komen we, waar staan we, waar gaan we naartoe. De antwoorden die op die vragen worden gegeven, spelen een grote rol bij het bepalen van collectieve identiteiten. Daarom ook dat theorieën over verandering, zoals de moderniserings-theorie, onvermijdelijk een emotionele en normatieve betekenis krijgen (en daardoor controversieel worden) (Alexander, 1995, pp. 6-64).

Ten slotte zijn er de geïnternaliseerde gedragsoriënterende factoren zoals engagementen, *commitments*, liefde, normen, waarden, gedragsdisposities, die relatief invariant zijn en het gedrag sturen.⁴ Sociologen, vooral als ze ook empirisch werken, hebben het relatief invariante vooral op dit niveau gezocht. Denken we maar aan de habitustheorie van Bourdieu. Het habitus zijn duurzame, relatief invariante disposities verankerd in de persoonlijkheid en die stabiel zijn dat de ervaringen en het handelen van het individu in concrete contexten, en precies door die grotere stabiliteit richting en sturing kunnen geven aan dat handelen, onder meer door ervaringen te selecteren en de interpretatie van die ervaringen te beïnvloeden (Bourdieu, 1979).

We dragen temporele structuren bij manier van spreken ook in ons. Denken we maar aan de vele routines die we in de dag-, week- en jaarcycli volgen of aan de grote mate van consensus die er bestaat over het verloop van de levenscyclus (Elchardus & Roggemans, 2010; Roggemans, 2012). Een sequentie die jonge mensen trouwens gebruiken om hun leven te plannen.

Het brede heden

In de dominante, extrinsieke tijdsconceptie is het heden vluchtig (zie bv. Flaherty & Fine, 2001, p. 150); eigenlijk is het een onbestaand moment op het scherpe snijvlak van verleden en toekomst. Die opvatting kan overleven, omdat men zich niet de vraag stelt wat, in termen van een handelingstheorie, het verschil tussen verleden, heden en

toekomst nu eigenlijk is. Het lijkt evident het verleden te definiëren als dat waaraan men niets meer kan doen en de toekomst als datgene waarop men nog niet met grote zekerheid kan ingrijpen. Het is duidelijk dat tussen een aldus gedefinieerd verleden en toekomst een breed heden ligt. In termen van uurwerkijd kan de duur daarvan heel sterk variëren. Die duur zal ook variëren van ene tot het andere individu en afhankelijk zijn van het handelingsverband waarin dat individu geplaatst is.

Aan de ene kant wordt dat brede heden begrensd door het verleden of, preciezer en juister, wordt het heden een verleden heden omdat we er niet meer in kunnen handelen, niets meer ongedaan kunnen maken, geen greep meer hebben op wat er gebeurt, verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor wat onomkeerbaar is. Het is duidelijk dat deze mogelijkheden heel ongelijk verdeeld zijn en dat die ongelijkheid een belangrijke dimensie van machtsongelijkheid vormt.

De grens met de toekomst is er omdat de onzekerheid over de betekenis en effecten van ons handelen te groot wordt. Ook hier is de nabijheid van deze grens erg variabel. *Protention* is een aan Husserl en Schutz ontleend begrip (Tavory & Eliasoph, 2012, p. 5) dat wijst op de mate waarin de toekomst al in het huidige handelen zit. Een pianospeler anticipeert. Het heden waarin hij handelt is niet de toets die wordt aangeslagen maar de muziek die de pianospeler in zijn hoofd heeft, eventueel ondersteund door de partituur, en de toetsen waarvan zijn brein en vingers weten dat ze moeten worden aangeslagen. Het heden van de spreker zijn de zinnen die hij in zijn hoofd vormt vooraleer hij de woorden uitspreekt, alsook de herinnering aan wat hij al gezegd heeft. Het is in het licht van dat brede heden, van wat werd gezegd en van de zinnen die nog moeten komen, dat de woorden die worden uitgesproken, worden gekozen. Bij *protention* gaat het, in termen van chronologische tijd, om een doorgaans korte duur: de anticipatie en reactie van een tennisspeler op de opslag van de tegenspeler, de toespraak zoals de spreker ze in zijn hoofd heeft... De verschillende mechanismen om temporele structuur te creëren, verbreden het heden veel meer dan de notie van *protention* suggereert. Zij stellen het optreden van grote onzekerheid uit en vergroten de mate waarin de toekomst berekenbaar en voorspelbaar is. Denken we bijvoorbeeld aan een benoeming voor onbepaalde versus een benoeming voor bepaalde duur, aan de voorspelbaarheid van het wekelijkse en maandelijkse uurrooster, aan de voorspelbaarheid van bevordering, aan de voorspelbaarheid van de pensioenleeftijd, aan de zekerheid van het pensioen, om enkel in de arbeidssfeer te blijven, of het indexmechanisme, de duidelijkheid van de structuur van een universitaire opleiding, de structuur van de levensloop... Heel belangrijk in dit verband is ook de mogelijkheid van aanpassing aan onvoorziene wendingen. Deze is min of meer recht evenredig met het vermogen – het financiële en cognitieve vermogen en het vermogen dat voortvloeit uit een brede, polyvalente opleiding.

Het is duidelijk dat er zich in verband met de breedte van het heden grote machtsverschillen voordoen. Macht is een bezetting van het heden, de capaciteit het moment uit te stellen waarop het eigen heden verleden wordt en waarop het heden onzekere toekomst wordt. De capaciteit dat te doen is een belangrijke vorm van macht. Een zwakke maatschappelijke positie leidt naar een smal heden: een heden dat snel

aan de grip ontsnapt om onomkeerbaar verleden te worden en waarvoor de onzekere toekomst altijd heel nabij is. Omdat een extrinsieke opvatting van de tijd wordt gehanteerd, met een absurde notie van een vluchtig heden, is er in de sociologie van de tijd bitter weinig aandacht voor deze belangrijke vorm van machtsongelijkheid. De verschillende mechanismen die kunnen bijdragen tot een breed heden zijn grotendeels gekend. Alleen worden ze veel te weinig bekeken vanuit een temporeel perspectief en in het licht van hun betekenis voor machtsverhoudingen.

Reizen in de tijd

De verschillende mechanismen van temporele structurering proberen het heden zo breed mogelijk te maken, het aanbreken van een ongekend, toekomstig heden zo veel mogelijk uit te stellen. Wie meer macht heeft, slaagt daar beter in; wie daar beter in slaagt, heeft meer macht. Maar het heden krijgt onvermijdelijk een verleden en heeft ook altijd onvermijdelijk een onzekere toekomst. Om met dat gegeven om te gaan, werd het reizen in de tijd ontwikkeld.

Om de aard van het reizen in de tijd te begrijpen, is het belangrijk het onderscheid te maken tussen wat men het feitelijke verleden of de feitelijke toekomst kan noemen en wat wij van het verleden en de toekomst kunnen weten en ervaren. Het feitelijke heden heeft bestaan en de feitelijke toekomst zal waarschijnlijk bestaan, maar we zullen ze geen van beide ooit echt kennen. Op het eerste laten we horden historici los, op het laatste horden futuristen, maar die leveren alleen maar interpretaties. Daarom leven we niet alleen met de gevolgen van het feitelijke verleden, maar ook met de gevolgen van het verleden en de toekomst zoals we ons die nu voorstellen. Dat laatste is zo evident dat, als ik verwijs naar de voorstelling van het verleden of de toekomst, ik ook wel gewoon van verleden of toekomst zal spreken, reëel, hier en nu, is immers alleen de voorstelling van het verleden en van de toekomst.

In de sociologie van de tijd was het Mead die de aandacht heeft gevestigd op de symbolisch gemedieerde wijze waarop we het feitelijke verleden waarnemen. Daarom was hij al heel gevoelig voor de wijze waarop het heden het verleden beïnvloedt (1936, p. 301) en kon hij de bias van veel sociologie ten voordele van het verleden – het geloof dat causaliteit uitsluitend van verleden naar toekomst loopt – al bekritisieren (Flaherty & Fine, 2001, p. 153).

Dat de ervaring van de werkelijkheid symbolisch gemedieerd is, en dus ook de reacties op de aldus ervaren werkelijkheid dat zijn, is een basisstelling van de cultuursociologie. De mate van symbolische mediëring is echter geen constante over de tijd. Zij is onder invloed van de expansie van het onderwijs, de groei van de massamedia en de nieuwe media, de expansie van de reclame en het kapitalisme van de begeerte, over de laatste halve eeuw spectaculair toegenomen (Elchardus, 2009; Elchardus & De Keere, 2001, 2012, 2013). Onze samenleving wordt gekenmerkt door een razendsnelle productie en verspreiding van symbolensystemen. Zij kan daarom worden omschreven

als een symbolische samenleving, in de zin dat de meeste mensen werken aan het verzamelen, ordenen en verspreiden van symbolen, dat we voortdurend door indringende processen van communicatie omgeven zijn, dat onze deelname aan die processen kan worden geobserveerd en geanalyseerd, dat we gestuurd worden door de symbolen waarmee we in aanraking komen, dat de analyse van de wijze waarop we daarmee in aanraking komen die sturing nog doeltreffender kan maken en dat macht nu vooral macht over het gebruik van symbolen is geworden. Daarom worden voorstellingen, dus ook verleden en toekomst, zo belangrijk voor gedragssturing.

Door die versymbolisering van het samenleven, is het reizen in de tijd veel intenser geworden. De mogelijkheid zich de toekomst voor te stellen, wordt beschouwd als een cognitieve functie die een belangrijke rol heeft gespeeld in de culturele evolutie van de mens (Vale, Flynn & Kendal, 2012). Er is een vrij grote consensus dat de cognitieve capaciteit nodig voor het herinneren, het zich voorstellen van het verleden, en het vooruitblikken, het zich voorstellen van de toekomst, dezelfde is (Suddendorf & Corbatis, 2007). In die zin kan terecht worden gesproken van reizen in de tijd. Het gaat niet om een metafoor maar om een specifieke cognitieve functie die in de symbolische samenleving middels een intensifiëring van de productie van symbolensystemen en communicatieprocessen rijkelijk wordt aangewend en aangesproken.

Leren van de geschiedenis?

We moeten leren van de geschiedenis, zo wordt ons gezegd. Daartoe zijn we best bereid, maar wat opvalt is hoezeer de geschiedenis leert van het heden, zich soepel plooit naar de inzichten, zorgen en verzuchtingen *hic et nunc*. Vanuit het heden wordt het verleden niet alleen geregeld geherinterpreteerd; hele bevolkingsgroepen waarvan het bestaan toch vooral in het verleden is gesitueerd (onderworpen en nagenoeg uitgeroeide bevolkingsgroepen) zien de kerntrekken van hun cultuur veranderen op de golven van hedendaagse modes. In de paternalistische negentiende eeuw werden de Amerikaanse Indianen dikwijls als kinderachtig afgeschilderd. In de ecologisch bewuste twintigste eeuw werden ze geherwaardeerd als groenen *avant-la-lettre*. Door anti-modernisten werden ze gretig ingelijfd bij de anti-industriële achterban (Carr, 1989; Dilworth, 1996). De auteurs die dat allemaal mooi en boeiend beschrijven, stellen de Indianen dan voor als feminist en kunstzinnig, dus wonderwel passend bij de passies van de *fin-de-siècle* Amerikaanse academische kringen.

In de aldus beschreven, zich wijzigende stereotyperingen worden de Indianen wel steeds positiever benaderd. Die edelmoedige tendens neemt hyperbolische proporties aan onder invloed van het minderheidsdenken. Het onverwerkte verleden duikt frequent op in het discours van groepen die het slachtoffer waren van onrecht. Zij hebben niet zelden het gevoel dat de officiële of toonzettende interpretatie van het verleden onvoldoende aandacht heeft en berouw betoont voor het onrecht dat hen werd aangedaan en zij streven, via een herinterpretatie van het verleden, naar herstel in het heden. De bundel *Commemorations* onder redactie van John Gillis (1994) bevat

verschillende bijdragen waaruit die houding duidelijk blijkt. Het boek opent met de stelling dat “(...) memories and identities are not fixed things, but representations or constructions of reality” (1994, p. 3).

Natuurlijk is er heel wat geschiedschrijving die limieten plaatst op die deconstructie en reconstructie van het verleden. Waar de geschiedenis kwantitatief werkt, een poging doet om comparatief en veralgemenend te zijn, rest minder ruimte voor interpretatie. De geschiedenis, zeker als ze bredere groepen wil en kan bereiken, is echter zelden kwantitatief, doorgaans narratief. Precies die narratieve ordening maakt het verleden vatbaar voor verschillende interpretaties, verschillende verhalen.⁵ Daardoor groeit het feitelijke verleden uit tot een arena waarin wordt gevochten voor de rol van slachtoffer en/of van held, voor de attributie van de status van helper en de status van vijand. De disciplinaire gestrengheid van historici kan een overdosis fantasie in de geschiedenis niet altijd intomen omdat de geschiedenis die mensen beïnvloedt niet de geschiedenis is die dicht bij de discipline en de scholen leeft, maar wel degene die in de media circuleert. Robert Philips (1998) bracht de kloof en de spanningen tussen beide voor Groot-Brittannië, waar een roerige “heritage industry” een belangrijke rol speelt, vrij scherp in beeld. In 1991 werd de Amerikaanse schrijver Gore Vidal uitgenodigd om de “William E. Massey Sr. Lectures in the History of American Civilization” te geven aan de universiteit van Harvard. Hij provoceerde meteen met de stelling dat zijn slag mensen – bekende auteurs – eigenlijk niet meer bestaat, omdat romans geen rol meer spelen en enkel film nog telt. Volgens Vidal bekijken we onze werkelijkheid en onze geschiedenis via het beeld dat de film ervan ophangt. Hij noemt dat, zinspelend op de dubbele betekenis, “screening history” (1992), of zoals, zonder ironie, werd getiteld bij de *credits* van de spectaculaire, panoramische film over de Amerikaanse Revolutie: *The American Revolution, directed by John Ford*. Dat is inderdaad hoe de meeste mensen geschiedenis zien.

Van de onderhoudende hollywoodiaanse “screening of history” tot de niet zelden verbeterde postmoderne deconstructie en reconstructie... het verleden verandert razendsnel en past steeds wonderwel bij hedendaagse zorgen en verzuchtingen. Die soepelheid van het verleden werd al mooi in kaart gebracht op basis van analyses van schoolboeken, alsook in herinneringseducatie, in memorialen, historama’s en musea. Daar ligt een schat aan materiaal voor een secundaire analyse van hoe we van het feitelijke verleden een hedendaags verleden maken, zinvol in het licht van hedendaagse zorgen en waarden. De invloed van die activiteit op het heden, op het voelen, denken en doen nu, werd echter minder goed bestudeerd. Daar ligt braakliggend terrein voor de cultuursociologie en de sociologie van de tijd.

In de greep van de toekomst

Hoe de toekomst het heden maakt

In de sociologie bestaat een heel sterke bias ten voordele van het nochtans zo wispelturige verleden. Men gaat er dikwijls van uit dat het verleden, in het bijzonder de biografie van een persoon, zijn huidig voelen, denken en handelen stuurt. De causale ordening wordt doorgaans naïef verantwoord op basis van een chronologische orde, alsof de sociale temporaliteit niet *sui generis* zou zijn en de conventie van een chronologische ordening maar meteen als een zinvolle sociologische causale ordening kan worden gebruikt. We hebben in het sociologisch pantheon nochtans een paar heel bekende voorbeelden van hoe de toekomst het heden maakt, het ene ironisch, het andere extreem.

De *self-fulfilling prophesy* van Robert Merton toont hoe de enigszins absurde toekomstverwachting dat de banken hun deposito's niet meer kunnen terugbetalen (alsof banken ooit alle deposito's zouden kunnen terugbetalen) ertoe leidt dat alerte en snelle mensen naar de bank hollen om hun geld op te halen. Omdat heel veel mensen dat doen en de overheid er niet was om regelend op te treden, kantelen de banken en stort het land in crisis. Het bijzondere aan dit mechanisme is dat de initiële toekomstverwachting steunt op een verkeerde inschatting van de rol van banken, dat het gebeuren zich voordoet onder condities van ontoereikende regulering en dat het actoren veronderstelt die *en masse* rationaal handelen. In het heerlijk ironische mertoniaanse mechanisme van de *self-fulfilling prophesy* leidt individueel rationeel handelen naar collectieve rampspoed.

Het extreme voorbeeld is de utopie. Hirschman (1986, p. 150) heeft erop gewezen hoeveel hoop onderdrukten aan een utopie kunnen ontlenuen, hoezeer die toekomst er hen kan toe aanzetten in het heden iets te ondernemen om de toekomst te beïnvloeden. Hans Achterhuis (1998) schreef een prachtig boek over de utopie en over het onheil dat machthebbers kunnen aanrichten als zij hun beleid voorstellen en verantwoorden als het nastreven van een utopie. De utopie is een heel bijzondere en beklemmende vorm van toekomstverwachting. Het is de droom van het einde van de toekomst. Het schetst een heden dat geen toekomst meer heeft en waaruit alle onzekerheid, maar dan ook de mogelijkheid van verandering verdwenen is.

Niet alle effecten van de toekomst op het heden hebben dat ironische of extreme karakter. Het gaat wel altijd om een toekomst die een invloed heeft op het denken, voelen en handelen in het heden, invloed die zich dan over de tijd weer kan vertalen in een invloed op het toekomstige heden.

Er zijn heel wat studies die dit mechanisme geheel of gedeeltelijk in kaart brengen. Heel vertrouwd is het zogeheten Wisconsin-model van *status attainment*; het werk van William Sewell en collega's waarin het effect van toekomstverwachtingen en ambities op statusverwerving wordt bestudeerd (bv. Sewell, Haller & Portes, 1969). Mettertijd werd vastgesteld dat zelfs de toekomstverwachtingen van kinderen op de lagere school een invloed hebben op de uiteindelijke statusverwerving (Bozick *et al.*, 2010).

Bolland (2003) toont aan hoe toekomstverwachtingen, in het bijzonder uitzichtloosheid en hopeloosheid, risicogedrag en delinquentie bevorderen. Caldwell en collega's (2006) stelden zelfs vast dat de toekomstverwachtingen belangrijker zijn dan de biografie in het beïnvloeden van de kans op delinquent gedrag. Kooij en collega's (2013) vinden dat verschillende aspecten van de toekomstverwachting een invloed hebben op verschillende aspecten van het welbevinden op het werk. Duckitt en Fisher (2003) stellen vast dat bedreigende toekomstscenario's, dus pessimistische maatschappelijke toekomstbeelden, leiden tot autoritarisme. De toekomstbeelden hebben ook een invloed op de bereidheid iets te doen om die toekomst te beïnvloeden (Bain *et al.*, 2013; Bandura, 2001; Beckert, 2013; Nurmi, 1991; Seginer, 2008).

Het onderzoek van de effecten van de toekomst op het heden is de sociologie in grote mate ontglipt en situeert zich nu voornamelijk in de psychologie en de sociale psychologie. Dat heeft het nadeel dat de toekomst vooral in verband wordt gebracht met individuele kenmerken en dat er geen aandacht is voor hoe de temporeel structurerende mechanismen – vooral dan de instellingen, de projecten en de verhalen – de toekomst beïnvloeden en daarbij macht en greep op het leven verdelen.

Mijn toekomst en die van de samenleving en de wereld

In de psychologie bestaat er een lange traditie van onderzoek naar het zogeheten Future Time Perspective (FTP). Daaronder worden doorgaans drie dimensies verstaan: de densiteit van de toekomst (hoeveel gebeurtenissen projecteert iemand binnen een gegeven tijdsbestek), de extensie van de toekomst (hoe lang is het toekomstig tijdsperspectief) en een affectief element: optimisme versus pessimisme van de toekomst. Ik beperk de aandacht hier grotendeels tot het optimisme versus pessimisme van de toekomst omdat dit mij, indien het voldoende breed wordt geïnterpreteerd, sociologisch het meest relevant lijkt. Het onderzoek over het optimisme/pessimisme van de toekomst heeft geleid tot een vaststelling die van fundamenteel belang is voor de studie van de toekomst en van de wijze waarop deze het heden en het toekomstig heden kan beïnvloeden.

Er is een indrukwekkend aantal onderzoeken dat tot de vaststelling komt dat optimisme over de toekomst en andere kenmerken van de toekomst, sterk verschillen naargelang het over de persoonlijke of de maatschappelijke toekomst gaat⁶ (voor een vroeg voorbeeld Lessing, 1971, verder Arnett, 2000; Culbertson & Stempel, 1985; Dua & Smyth, 1993; Eckersley, 1999; Elchardus & De Groof, 2005; Elchardus & Smits, 2007; Goertzel & Rosenberg, 1982; McElwee & Brittain, 2009; Peetsma, 2000; Reynolds *et al.*, 2006; Weinglert & Rosén, 2000; Zaleski, Chlewinski & Lens, 1994).

Kort samengevat komt dit onderzoek tot de volgende bevindingen.

- (1) Men moet een duidelijk onderscheid maken tussen de persoonlijke en de maatschappelijke toekomst. Optimisme betreffende de persoonlijke toekomst en de toekomst van de samenleving correleert in heel wat studies relatief zwak, rond de $r = 0,20$.

- (2) Altijd wordt vastgesteld dat het optimisme veel groter is met betrekking tot de persoonlijke dan met betrekking tot de maatschappelijke toekomst. Het is geenszins overdreven te spreken van persoonlijk optimisme en maatschappelijk pessimisme.
- (3) De oorzaken of determinanten van de persoonlijke en maatschappelijke toekomst zijn erg verschillend. Men dient de twee verschijnselen dus niet alleen te onderscheiden omdat ze zwak correleren, maar ook omdat ze op een verschillende manier gestructureerd zijn.

Verwachtingen in verband met de arbeidsmarkt illustreren dat mooi. Dua en Smyth (1993) vergelijken voor de Verenigde Staten surveyresultaten betreffende verwachte tewerkstellingskansen met arbeidsmarktstatistieken over een periode van 21 jaar (van 1969 tot 1991). Zij stellen vast dat de respondenten de tewerkstellingskansen systematisch onderschatten en dus overdreven pessimist zijn. Het gaat hier om een maatschappelijke verwachting, de tewerkstellingskansen. Onderzoek waarbij men jonge mensen vraagt naar hun persoonlijke kansen op de arbeidsmarkt, geven daarentegen blijk van groot optimisme (Newby-Clark & Ross, 2003; Reynolds *et al.*, 2006; Weinglert & Rosén, 2000). Dat optimisme is zelfs zo groot dat de onderzoekers zich bezorgd afvragen of adolescenten niet al te ambitieus zijn geworden (Reynolds *et al.*, 2006). Het persoonlijke optimisme lijkt echter een vrij constant gegeven, dat betrekkelijk onafhankelijk blijkt te zijn van maatschappelijke condities.

Waarom persoonlijk optimisme?

Andres en collega's (1999), stellen vast dat, ondanks een duidelijke deterioratie van de Canadese arbeidsmarkt, de jongeren en jongvolwassenen optimist blijven over hun eigen tewerkstellingskansen. De auteurs besluiten dat die houding niet op rationale gronden te begrijpen valt. Zij is volgens hen veeleer een gevolg van een algemeen cultureel script dat een voluntaristische en activistische houding in de hand werkt. Dit sluit aan bij wat Luhmann omschreef als een nieuwe visie op de toekomst, die door de klassieke moderniseringsauteurs werd weergegeven als de groei van een voluntaristische en activistische houding. Deze speelt vooral, ja bijna exclusief, op het persoonlijke niveau, omdat de mensen de indruk hebben dat zij daar een verschil kunnen maken, greep hebben op wat er met hen gebeurt, terwijl zij zich machteloos voelen voor wat er met de samenleving, de wereld of het ecosysteem gebeurt (Wenglert & Rosén, 2000; Zaleski *et al.*, 1994). Daarom wijst het vaststellen van persoonlijk optimisme en maatschappelijk pessimisme ook op een zwak geloof of zelfs op de afwezigheid van geloof in de rol die collectieve actie kan spelen in het veranderen van de samenleving. De grote discrepantie tussen persoonlijk optimisme en maatschappelijk pessimisme wijst daarom ook op een politiek falen, op hét politieke falen, de echte politicide: de dood van het geloof in de mogelijkheden van collectieve actie. Omdat het geloof in collectieve actie zo klein is, verschijnt de maatschappelijk toekomst in veel grotere mate als een continuering van wat bestaat, als de uitkomst van een tendens waarop men als individu geen vat heeft. Daarom zijn de opvattingen over de aard van die tendensen heel belangrijk voor de kijk op de maatschappelijke toekomst.

Waarom maatschappelijk pessimisme?

Gegeven de spectaculaire technologische vooruitgang die de afgelopen decennia het dagelijkse leven heeft getransformeerd, is het verbazend dat de maatschappelijke toekomst zo weinig vooruitgangsgeloof en zoveel pessimisme laat zien. Daarvoor zijn er wel een aantal verklaringen. Heel belangrijk is het persistente republikanisme (Elchardus, 2011; Elchardus & De Keere, 2013): de overtuiging van hedendaagse mensen dat zij wel met recht en rede over hun eigen leven kunnen oordelen, dat het daarvoor volstaat naar het eigen leven te kijken, maar dat zij niet op basis van hun persoonlijke ervaringen over de gang van zaken in de samenleving kunnen oordelen. Om een oordeel te vellen over de gang van zaken in de samenleving achten mensen het nodig zich te informeren. Twee belangrijke bronnen van informatie dienen zich dan aan: de media en de politiek. De media omdat deze de aangewezen bron van informatie zijn in de hedendaagse samenleving. De politiek omdat die over de maatschappelijke toekomst spreekt.

Van de media wordt vastgesteld dat zij een “Mean World Syndrome” in de hand werken (Arnett, 2000, pp. 278-9; Culbertson & Stempel, 1985; voor een overzicht van de literatuur over onveiligheidsgevoelens, zie Elchardus, De Groof & Smits, 2008). Niet alle media doen dat in dezelfde mate. De meer populaire media geven in veel grotere mate aanleiding tot onveiligheidsgevoelens, angst en maatschappelijk onbehagen. Omdat er een sterke samenhang is tussen de sociale achtergrond en het mediagebruik, wordt op die manier ook een sterke samenhang gecreëerd tussen de sociale achtergrond enerzijds en de maatschappelijke toekomst anderzijds. Voor de politieke keuze is de evaluatie van de gang van zaken in de samenleving veel belangrijker dan de evaluatie van het persoonlijke leven (Elchardus, 2011; Elchardus & De Keere, 2013; Elchardus & Smits, 2007). Het is derhalve waarschijnlijk dat de maatschappelijke, meer dan de persoonlijke toekomst, het stemgedrag zal bepalen. De media zorgen ervoor dat het stemgedrag van de sociaal zwakkere en kwetsbare groepen sterk getekend wordt door maatschappelijk onbehagen en toekomstpessimisme. Op die manier komt niet alleen een verschil tussen de persoonlijke en de maatschappelijke toekomst tot stand, maar wordt de persoonlijke ervaring in feite in grote mate van het politieke gebeuren losgekoppeld.

De sterk onderschatte pedagogische rol van de politiek is een andere belangrijke factor in het scheppen van maatschappelijk pessimisme. De kern van de standaard politieke boodschap is: “kijk, die ongewenste toekomst staat jullie te wachten als je niet voor ons stemt en ons de macht geeft om die toekomst af te wenden en om te buigen”. Wat zouden de groenen zijn zonder de bedreiging van de opwarmende aarde; wat zouden sociaaldemocraten zijn zonder bedreigde verzorgingsstaat; wat zouden liberalen zijn zonder bedreigde competitiviteit? Ongewild zijn politieke partijen op die manier de herauten van de neergang.

De term ‘declinisme’ wordt nu vooral gebruikt om te verwijzen naar economische achteruitgang, of, met betrekking tot de Verenigde Staten, het verzwakken van de

geopolitieke positie.⁷ Het begrip kan echter worden toegepast op een meer veralgemeende visie op de neergang van de maatschappij waaraan men gehecht is. In België leeft een gevoel dat de vreedzame, door sterke cohesie getekende verzorgingsstaat verloren gaat en vervangen wordt door een samenleving getekend door hevige conflicten met moslims, een afgebouwde verzorgingsstaat en een economie gekenmerkt door werkonzekerheid en de noodzaak langer en harder te moeten werken voor minder (Elchardus & Smits, 2007). De neergang lijkt des te erger omdat het verleden wordt bekeken door een roze, nostalgische bril. Dergelijke toekomstvisies winnen snel aan hardnekkigheid eens ze ingang hebben gevonden, omdat zij de gebeurtenissen in het heden “framen”, interpreteren op een manier die het declinisme bevestigt.

Het gebruik van onzekerheid

Op een bepaald punt wordt de toekomst zo onzeker dat we er ons geen voorstelling meer van kunnen vormen. Dat betekent echter niet dat de toekomst, in de zin van de omgang met toekomstige onzekerheid, geen invloed heeft op het heden. Integendeel. Die invloed komt tot stand via de instellingen die werden ontwikkeld om met onzekerheid om te gaan:

- het orakel of de voorspelling,
- het scenario,
- de weddenschap,
- de verzekering,
- de herverzekering en de grote verzekeraar.

Orakel en scenario

De eerste twee van die mechanismen – het voorspellen en het schrijven van scenario's – laat ik hier buiten beschouwing, niet omdat ze onbelangrijk zouden zijn, maar omdat ze vandaag zo'n belangrijke beleidsondersteunende rol vervullen dat er ook een zeer uitgebreide literatuur over bestaat, waaraan ik hier in dit korte bestek niets kan toevoegen.

De weddenschap

Een oude manier om de toekomst te waarderen is de weddenschap. Zij veronderstelt dat men onzeker is over de toekomst en een reëel risico neemt met een gok. Op die manier krijgt men echter een belang bij een bepaalde toekomstige uitkomst en wordt de toekomst op dat punt bijzonder relevant. De toekomst wordt dan, duidelijker en puntiger dan anders het geval is, iets waarbij men kan winnen of verliezen en de onzekere toekomst wordt naar het heden gebracht en daar vertaald in een kans op winst.

Dat principe is een belangrijke economische rol gaan spelen in wat men het casino-kapitalisme en de financialisering van de economie heeft genoemd. In *The Future of Futures* analyseert Elena Esposito de markt van *futures* die, net als bij weddenschappen, toekomstige gebeurtenissen naar het heden brengen en verhandelbaar maken: koopwaar maken van onzekere toekomstige gebeurtenissen (2011). Dat gebeurt nu echter op zo'n schaal dat het, zoals de crisis van 2008 en de daaropvolgende recessies illustreren, de economie kan ondergraven. Die ontwikkelingen op de financiële markt heroriënteren de tijdsdimensie van de economie. Deze wordt niet meer in de eerste plaats bepaald door het hedendaagse gebruik van de in het verleden opgebouwde productiefactoren met het oog op een betrekkelijk goed voorspelbaar toekomstig resultaat, maar door de gok die op een onzekere toekomst wordt geplaatst. De mate waarin bedrijven investeren in de training van personeel, in R&D, in materiaal en infrastructuur neemt af (Atkinson, 2014, p. 51) en op die manier versmalt het heden, wordt de toekomst minder goed voorbereid en minder beheersbaar. Waarschijnlijk is dat een neveneffect van een economie waarin kapitaal veel meer opbrengt dan arbeid en waarin dat kapitaal bij een heel kleine groep mensen is geconcentreerd.

Op die manier worden de risico's inherent verbonden aan een onzekere toekomst bijzonder groot. Zoals recent heel duidelijk is gebleken, worden de kosten van verwezenlijkte risico's daarenboven niet hoofdzakelijk gedragen door de mensen die de risico's namen. Mensen worden werkloos, sociale voorzieningen worden afgebouwd en infrastructuur wordt verwaarloosd, omdat sommigen te veel van de onzekere toekomst hebben verwacht en te veel geld hadden om op basis van die verwachtingen te handelen. Op die manier ontstaat een impact van de toekomst op het heden, die nieuw is voor de samenleving en dus ook een nieuw domein van beleid en regulering opent.⁸

De verzekering en de grote verzekeraar

Leven met toekomst impliceert ook dat men er zich op moet voorbereiden de risico's te dragen die, zelfs onder condities van voldoende regulering, onvermijdelijk zijn. Terwijl het paradigma van het valoriseren van de toekomst wordt geboden door de weddenschap, is het paradigma van het zich voorbereiden op de gerealiseerde risico's onder condities van grote onzekerheid, de verzekering. Wat vandaag, vooral dan door liberale denkers en economen, wordt onderschat is het belang van de overheid voor het opvangen van dergelijke risico's. De overheid is de grote verzekeraar en de drager van de gevolgen van zeer grote risico's. De in een financiële en economische crisis onttaarde bankencrisis heeft dat weer heel duidelijk gemaakt. In tegenstelling tot wat Schumpeter predikte, bleek er weinig creatieve destructie in de markteconomie. Wat had moeten worden vernield om economische creativiteit mogelijk te maken, bleek *too big to fail*. De enige instelling bij machte om een groter onheil af te wenden was de overheid. Als landen als Griekenland niet afdoende konden worden geholpen, was dat omdat er onvoldoende Europese overheid was en onvoldoende slagvaardige Griekse overheid.

Er is een nauwe band tussen de robuustheid nodig om grote risico's te dragen enerzijds en de mogelijkheid creatief te zijn anderzijds, omdat creativiteit gericht op fundamentele innovatie het nemen van grote risico's veronderstelt. Precies daarom kan men verwachten dat de overheden een van de meest creatieve actoren van de moderne samenleving zijn en dat grote vernieuwingen in wetenschap en technologie overwegend het product van overheden zijn. Alleen een grote overheid kan zich immers de risico's veroorloven die verbonden zijn aan gewaagd fundamenteel onderzoek met onzekere beloftes op *payoff* (Mazzucato, 2014). De enige andere actoren die daarvoor in aanmerking kunnen komen zijn grote bedrijven met een oligargische positie.

Weer strijd om de tijd

De hedendaagse temporele structuren worden weer sterker door ongelijkheid getekend en de wijze waarop met onzekerheid wordt omgegaan draagt bij tot ongelijkheid. De instellingen die aan grote groepen van mensen een breed heden geven, die hen toelaten de toekomst zonder al te veel ongerustheid tegemoet te zien, staan onder zware druk. Te veel mensen worden op een smal heden gedrongen, snel verantwoordelijk gesteld voor hun verleden, snel geconfronteerd met een onzekere toekomst. De arbeidswetgeving en de werkzekerheid, de sociale zekerheid en het pensioen, een toegankelijke gezondheidszorg... al de instellingen die een breed heden toegankelijk maken voor velen, worden vandaag, in sommige Europese landen al meer dan in andere, afgebouwd.

De sociologie (of althans een aantal sociologen) hebben, gewild of ongewild, bedoeld of onbedoeld bijgedragen tot het aanvaardbaar maken van die afbraak. Dat gebeurde door de empirisch onhoudbare stelling dat er sprake was van individualisering, door het verwarren van individualisme en individualisering en het verspreiden van de mythe van het autonome individu dat geen stevige structuren, geen temporele regelmaten meer nodig zou hebben, dat liever het avontuur van de weddenschap dan de zekerheid van de verzekering had. De mythe van het autonome individu was de legitimerende echo van de deregulering die het mogelijk maakte de onzekerheid van de toekomst tegen de mensen te gebruiken, die ertoe aanzet de weddenschap eerder dan de verzekering te gebruiken als paradigma van toekomstbenadering.

Dank

Ik ben voor inspirerend commentaar dank verschuldigd aan Micheline Scheys, Monika Sie Dhian Ho en Ignace Glorieux.

Noten

1. De visie op modernisering waarvan Luhmann hier blijk geeft, doet denken aan de vroege moderniseringstheorieën en de stelling dat het geloof in de mogelijkheid van een andere (en een betere toekomst) een belangrijke drijvende kracht van economische ontwikkeling is (Lerner, 1958; Pye, 1962). Inkeless en Smith (1974) onderbouwden die verwachting gedeeltelijk door empirisch aan te tonen hoe modernisering gepaard ging met een verschuiving van fatalisme en berusting naar een meer activistische, voluntaristische opstelling waarin de toekomst inderdaad verschijnt als een veld van mogelijkheden.
2. Ik zal het begrip ‘sociale systemen’ blijven gebruiken, hoewel ik geen systeembenadering volg, omdat die uitdrukking nu toch courant wordt gebruikt om alle mogelijke soorten handelingsverbanden aan te duiden.
3. De theoretische achtergrond voor het onderscheiden van de niveaus van temporele structurering, waarop binnen het korte bestek van dit artikel niet kan worden ingegaan, wordt gegeven in Elchardus, 1988.
4. Andere opdelingen zijn mogelijk; zie bijvoorbeeld Tavory & Eliasoph (2012) die *protentions*, *trajectories* en *plans and temporal landscapes* onderscheiden.
5. Abell (2004) probeerde de narratieve reditie voor te stellen als een verklaring gelijkwaardig aan de comparatieve, veralgemenende methode, zonder daar mijns inziens in te slagen.
6. In het onderzoek gaat het soms over de toekomst van de maatschappij, soms over die van de wereld of het ecosysteem. Ik gebruik daarvoor steeds het overkoepelende begrip ‘maatschappelijke toekomst’.
7. *Declinism* kreeg veel aandacht in Groot-Brittannië in de jaren 50 en 60 van de twintigste eeuw, omdat men meende dat de Britse economie niet competitief was met die van de continentale economieën (O’Hara, 2009; Tomlinson, 1996).
8. Esposito benadert de markt in derivaten op basis van Luhmanns systeemtheorie. De radicale visie van Luhmann op de differentiatie van economie en samenleving leidt hem tot de stelling dat de economie onreguleerbaar is. Op dat punt breekt Esposito met Luhmann, zonder echter concrete ideeën aan te reiken over de vorm die de regulering zou kunnen aannemen.

Bibliografie

- Abell, P. (2004). Narrative Explanations: An Alternative to Variable-Centered Explanations? *Annual Review of Sociology*, 30, 287-310.
- Achterhuis, H. (1998). *De erfenis van de utopie*. Amsterdam: Ambo.
- Alexander, J. C. (1995). *Fin de Siècle Social Theory*. London: Verso.
- Andres, L., Anisef, P., Krahn, H., Looker, D. & Thiessen, V. (1999). The Persistence of Social Structure: Cohort, Class and Gender Effects on Occupational Aspirations and Expectations of Canadian Youth. *Journal of Youth Studies*, 2(3), 261-81.
- Atkinson, R. D. (2014). Driving Innovation and Productivity. In Policy Network (Ed.), *Making Progressive Policies Work* (pp. 51-4). Den Haag: Wiardi Beckman Stichting.
- Bain, P. G., Horsney, M. J., Bongiorno, R., Kashina, Y. & Crimston, D. (2013). Collective Futures: How Projections About the Future of Society Are Related to Actions and Attitudes Supporting Social Change. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 39(4), 523-39.

- Bandura, A. (2001). Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective. *Annual Review of Psychology*, 52(1), 1-26.
- Beckert, J. (2013). Imagined Futures: Fictional Expectations in the Economy. *Theory and Society*, 42(3), 219-40.
- Bolland, J. M. (2003). Hopelessness and Risk Behavior among Adolescents Living in High-poverty Inner-city Neighbourhoods. *Journal of Adolescence*, 26, 145-58.
- Bourdieu, P. (1979). Symbolic Power. *Critique of Anthropology*, (4), 77-85.
- Bourdieu, P. (1994). *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*. Paris: Seuil.
- Bozick, R., Alexander, K., Entwisle, D., Dauber, S. & Kerr, K. (2010). Framing the Future: Revisiting the Place of Educational Expectations in Status Attainment. *Social Forces*, 88(5), 2027-52.
- Caldwell, R. M., Wiebe, R. P. & Cleveland, H. H. (2006). The Influence of Future Certainty and Contextual Factors on Delinquent Behavior and School Adjustment among African American Adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 35(4), 587-98.
- Carr, H. (1996). *Inventing the American Primitive: Politics, Gender, and the Representation of Native American Literary Traditions*. New York: New York University Press.
- Culbertson, M. H. & Stempel, H. G. (1985). Media Malaise. Explaining Personal Optimism and Public Pessimism about Health Care. *Journal of Communication*, 35(2), 180-90.
- Dilworth, L. (1996). *Imagining Indians in the Southwest: Persistent Visions of a Primitive Past*. Washington: Smithsonian Institution Press.
- Dua, P. & Smyth, D. J. (1993). Survey Evidence on Excessive Public Pessimism about the Future Behavior of Unemployment. *Public Opinion Quarterly*, 57, 566-74.
- Duckitt, J. & Fisher, K. (2003). The Impact of Social Threat on Worldview and Ideological Attitudes. *Political Psychology*, 24(10), 199-222.
- Eckersley, R. (1999). Dreams and Expectations: Young People's Expected and Preferred Futures and their Significance for Education. *Futures*, 31, 73-90.
- Elchardus, M. (1988). The Rediscovery of Chronos: The New Role of Time in Sociological Theory. *International Sociology*, 3(1), 35-59.
- Elchardus, M. (1994). De halfslachtige secularisering van de tijd. In M. Elchardus (Ed.), *Op de ruïnes van de waarheid* (pp. 25-43). Leuven: Kritak.
- Elchardus, M. (2009). Self-control as Social Control. The Emergence of Symbolic Society. *Poetics*, 37(2), 146-61.
- Elchardus, M. (2011). Classical Republicanism and the Contemporary Voter: An Empirical Cultural Sociology of the Relationship between the Private Realm and the Public Sphere. *Poetics*, 39(11), 407-25.
- Elchardus, M. & De Groof, S. (2005). Het maatschappelijk onbehagen van Vlaamse 75-jarigen. *Tijdschrift voor Sociologie*, 26(3), 209-39.
- Elchardus, M., De Groof, S. & Smits, W. (2008). Rational Fear or Represented Malaise. A Crucial Test of Two Paradigms Explaining Fear of Crime. *Sociological Perspectives*, 51(3), 453-71.
- Elchardus, M. & De Keere, K. (2012). Social Control and Institutional Trust: Reconsidering the Effect of Modernity on Social Malaise. *The Social Science Journal*, 50(1), 101-11.
- Elchardus, M. & De Keere, K. (2013). Republicanism in Mediated Society. A Comparative Analysis on Public and Private Evaluation Guided by the Theory of Symbolic Society. *International Journal of Politics, Culture and Society*, 26(3), 273-90.
- Elchardus, M. & Roggemans, L. (2010). De ideale levensloop van jongeren. In N. Vettenburg, J. Deklerck & J. Siongers (Eds.), *Jongeren in cijfers en letters. Bevindingen van de JOP-monitor 2* (pp. 161-80). Leuven: Acco.

- Elchardus, M. & Smits, W. (2007). *Het grootste geluk*. Tielt: Lannoo.
- Esposito, E. (2011). *The Future of Futures. The Time of Money in Financing and Society*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Flaherty, M. G. & Fine, G. A. (2001). Present, Past, and Future. Conjugating George Herbert Mead's Perspective on Time. *Time and Society*, 10(2-3), 147-61.
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Gillis, J. R. (1994). *Commemorations*. Princeton: Princeton University Press.
- Goertzel, T. G. & Rosenberg, W. L. (1982). *Images of the Future and Socio-Political Attitudes of South Jersey and Philadelphia Young Adults*. Forum for Policy Research and Public Service. Camden N.J.: Rutgers University.
- Hirschman, A. (1986). *Rival Views of Market Society*. New York: Viking Press.
- Inkeles, A. & Smith, D. H. (1974). *Becoming Modern. Individual Change in Six Developing Countries*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Kooij, D., de Lange, A. H., Jansen, P. & Dijkers, J. (2013). Beyond Chronological Age. Examining Perceived Future Time and Subjective Health as Age Related Mediators in Relation to Work-related Motivations and Well Being. *Work & Stress*, 27(1), 88-105.
- Lerner, D. (1958). *The Passing of Traditional Society*. New York: Free Press.
- Lessing, E. E. (1971). Comparative Extension of Personal and Social Political Future Time Perspective. *Perceptual and Motor Skills*, 33, 415-22.
- Luhmann, N. (1982). The Future Cannot Begin. Temporal Structures in Modern Society. In N. Luhmann (Ed.), *The Differentiation of Society* (pp. 217-88). Chicago: University of Chicago Press.
- Luhmann, N. (1984). *Soziale Systeme, Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Mazzucato, M. (2014). *The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Myths*. Londen: Anthem Press.
- McElwee, R. O. & Brittain, L. (2009). Optimism for the World's Future versus the Personal Future: Application to Environmental Attitudes. *Current Psychology*, 28, 133-45.
- Mead, G. H. (1936). *Movements of Thought in the 19th Century*. Chicago: University of Chicago Press.
- Newby-Clark, I. R. & Ross, M. (2003). Conceiving the Past and Future. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29, 807-18.
- Nurmi, J. E. (1991). How Do Adolescents See Their Future? A Review of the Development of Future Orientations and Planning. *Development Review*, 11(1), 1-59.
- O'Hara, G. (2009). That Is What Growth Does. British Views of European Economics in the Prosperous Golden Ages of 1951-1973. *Journal of Contemporary History*, 44(4), 697-718.
- Peetsma, T. (2000). Future Time Perspective as a Predictor of School Investment. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 44, 177-92.
- Philips, R. (1998). Contesting the Past, Constructing the Future: History, Ideology and Politics in Schools. *British Journal of Education Studies*, 46(1), 40-53.
- Pye, L. (1962). *Politics, Personality and Nation Building*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Reynolds, J., Stewart, M., Macdonald, R. & Sischo, L. (2006). Have Adolescents Become too Ambitious? High School Seniors' Educational and Occupational Plans, 1976-2000. *Social Problems*, 53(2), 186-206.
- Roggemans, L. (2012). *En ze leefden nog lang en gelukkig. De ideale levensloop van jongeren en hun verwachtingen voor de toekomst*. Doctoraal Proefschrift. Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.

- Sani, F., Bowe, M., Herrera, M., Manna, C., Cossa, T., Miao, X. & Zhou, Y. (2007). Perceived Collective Continuity: Seeing Groups as Entities that Move through Time. *European Journal of Social Psychology*, 37, 1118-36.
- Seginer, R. (2008). Future Orientation in Times of Threat and Challenge: How Resilient Adolescents Construct their Future. *International Journal of Behavioral Medicine*, 32(4), 272-82.
- Sewell, W. H., Haller, A. O. & Porstes, A. (1969). The Educational and Early Occupational Achievement Process. *American Sociological Review*, 34(1), 82-92.
- Suddendorf, T. & Corballis, M. C. (2007). The Evolution of Foresight: What is Mental Time Travel, and Is it Unique to Humans. *Behavioral and Brain Sciences*, 30, 299-351.
- Tavory, I. & Eliasoph, N. (2012). Coordinating Futures: Towards a Theory of Anticipation. *American Journal of Sociology*, 118(4).
- Thompson, E. P. (1967). Time, Work-discipline and Industrial Capitalism. *Past and Present*, 36, 50-97.
- Tomlinson, J. (1996). Inventing 'Decline': The Falling behind of the British Economy in the Postwar Years. *The Economic History Review*, 49(4), 731-57.
- Vale, G. L., Flynn, E. G. & Kendal, R. L. (2012). Cumulative Culture and Future Thinking: Is Mental Time Travel a Prerequisite to Cumulative Cultural Evolution. *Learning and Motivation*, 43(4), 220-30.
- Vidal, G. (1992). *Screening History*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Weinglert, L. & Rosén, A.-S. (2000). Measuring Optimism-pessimism from Beliefs about Future Events. *Personality and Individual Differences*, 28, 717-28.
- Zaleski, Z., Chlewinski, Z. & Lens, W. (1994). Importance of an Optimism-pessimism in Predicting Solutions to World Problems: An Intercultural Study. In Z. Zaleski (Ed.) *Psychology of Future Orientations* (pp. 207-28). Lublin.

Abstract

The concept of time dominant in sociology stands in the way of a creative sociology of time. It moreover leads to the neglect of the close relationship between temporality and power.

The prevailing conception of time is extrinsic to social systems, sees time as a stream and a sequence of states and the present as volatile. In this conception, the time is clearly directed: causality goes from past to present and from present to future, not vice versa. Against such a conceptualization this article proposes one that is: intrinsic to social systems, which considers the present as broad, not fleeting, and in which the arrow of time runs in two directions, allowing for time travel. Based on this conceptualization, different levels of temporal structuration and the institutions that produce them are distinguished. The paper also identifies different paradigms for dealing with the uncertainty of the future.

Concerning the development of contemporary temporal structures it is observed that, as a consequence of the financialization of the economy and growing inequality, the institutions that give many people a hold on the future are under pressure and are being weakened in many societies. The way of dealing with future uncertainty is shifting from the paradigm of insurance to the paradigm of the bet. Both of those developments are contributing to growing inequalities and to institutions that promote and reproduce inequality.

Keywords

Time, future, temporal structure, identity, power